

Externe effecten van betaalde en onbetaalde arbeid

PROF. DR. A.L. BOVENBERG EN
PROF. DR. J.J. GRAAFLAND

De participatiegraad van vrouwen (in de leeftijdscategorie van 20-64 jaar) is sinds 1970 gestegen van ruim 30% naar 60% in 2000.¹ In personen kent Nederland een vergelijkbare participatiegraad van vrouwen als andere Europese landen. Toch bestaat er een opvallend verschil: Nederlandse vrouwen werken relatief weinig uren omdat ze vooral voor part-time werk kiezen. Terwijl de man meestal volledig participeert op de formele arbeidsmarkt, beperkt de vrouw zich tot een part-time baan variërend van één dag tot drie dagen per week. Dit wordt wel het anderhalfverdienersmodel genoemd. Hoe wenselijk is dit model? Zijn er redenen voor de overheid om andere modellen te bevorderen? De auteurs maken een economische analyse van de externe effecten van verschillende modellen. Daaruit concluderen zij dat het anderhalfverdienersmodel en het combinatiemodel aantrekkelijker zijn dan het kostwinnersmodel of het tweeverdienersmodel.

PROF. DR. A.L. BOVENBERG

Enkele gestileerde modellen²

Om de vraag te kunnen beoordelen welke verdeling van betaalde arbeid en andere taken binnen een huishouden vanuit economisch oogpunt het aantrekkelijkst is, concretiseren we de relatie tussen arbeid, zorg en vrije tijd in een aantal modellen die de meest voorkomende combinaties van arbeid en zorg beschrijven. Hierbij beperken we ons tot de groep van samenlevers bestaande uit een vrouw, man en kind(eren). We concentreren ons daarmee op de ouderschapsfase die voor de overgrote meerderheid (namelijk ongeveer 80% van degenen tussen 30 en 55 jaar) de middenfase van de levensloop kenmerkt.³

PROF. DR. J.J. GRAAFLAND

De gestileerde modellen brengen in kaart hoe verschillende vormen van tijdsbesteding tegen elkaar worden uitgeruild. Het kostwinnersmodel kenmerkt zich door een grote mate van specialisatie binnen de huishouding. (Vrijwel altijd) de man participeert volledig op de formele arbeidsmarkt, terwijl de vrouw haar tijd grotendeels benut om de kinderen te verzorgen en huishoudelijk werk te verrichten. Dit model betreft ongeveer de helft van de (bijna 2 miljoen) moeders in twee-oudergezinnen.⁴ Het kostwinnersmodel komt vooral voor onder laaggeschoolden.⁵ Voor laaggeschoolde vrouwen zijn de kosten van kinderopvang verhoudingsgewijs hoog vergeleken met de opbrengsten van deelname aan de formele arbeidsmarkt. Daarnaast remmen ook culturele factoren en de onaantrek-



kelijkheid van laag geschoold werk de arbeidsparticipatie van laaggeschoolde vrouwen. Overigens participeert een deel van deze vrouwen wel in het informele, deels grijze, circuit.⁶

In het tweede model, het anderhalfverdienersmodel, kiest de vrouw voor een *part-time* baan. (Vrijwel altijd) de man blijft volledig deelnemen aan de formele arbeidsmarkt. Dit betreft ongeveer 40% van de paren met kinderen.⁷ De zorg voor kinderen en andere huishoudelijke taken worden deels uitbesteed via het formele en het informele circuit.⁸

In het combinatiemodel hebben vrouw en man beiden een grote *part-time* baan variërend van 20 uur tot 34 uur. In vergelijking met het anderhalfverdienersmodel blijft de totale gezinstijd besteed aan formele werkzaamheden, vrije tijd en onbetaalde zorg ongeveer gelijk. Het belangrijkste verschil is een uitruil tussen vrouwen en mannen: de vrouw gaat meer formele arbeid verrichten, terwijl de man meer onbetaald werkzaam is. Dit model betreft ongeveer 2% van de samenlevers.⁹

In het tweeverdienersmodel (8% van de samenlevers met kinderen) kiezen beide partners voor een volledige baan. In vergelijking met het combinatiemodel nemen nu zowel de vrije tijd en onbetaalde arbeid af, terwijl de formele arbeid en transactietijd verder toeneemt. Verder wordt zorg overgeheveld van het domein van de informele, onbetaalde economie naar dat van de formele, betaalde economie. Deze economisering van de zorg resulteert in vergaande specialisatie en arbeidsdeling. Hooggeschoolde vrouwen specialiseren zich in hoogbetaalde activiteiten in de formele arbeidsmarkt terwijl laaggeschoolde vrouwen het huishoudelijke werk en de zorg voor de kinderen van de hooggeschoolde vrouwen overnemen in zowel het informele (grijze) als formele circuit.

Positieve externe effecten

De neo-klassieke economische analyse stelt dat in geval van perfecte marktwerking het optimale model vanzelf geselecteerd wordt. Er is dan geen reden voor de overheid om corrigerend op te treden. Perfecte marktwerking is echter een strenge eis. Eén van de redenen waarom de arbeidsmarkt niet aan deze voorwaarde voldoet, is het bestaan van externe effecten. Dat wil zeggen: de kosten en baten van arbeidsrelaties worden niet alleen gedragen door degenen die deze relaties aangaan, maar beïnvloeden ook de welvaart van andere huishoudens. In deze bijdrage analyseren we de externe effecten van meer formele arbeidsparticipatie, te beginnen met de positieve externe effecten.

Allereerst verbreedt extra arbeidsaanbod van vrouwen het draagvlak voor belastingen en premies. Verder vermindert de krapte op de arbeidsmarkt¹⁰ waardoor de loonkosten zich gematigd ontwikkelen. Een langdurige binding van vrouwen met de formele arbeidsmarkt maakt het voorts aantrekkelijker te investeren in

het menselijk kapitaal van vrouwen. Dit alles verbetert de concurrentie- en winstpositie van het bedrijfsleven en matigt de prijzen voor consumenten. Als belangrijke werkgever profiteert ook de overheid (en daarmee de belastingbetaaler) van een ruimer en beter gekwalificeerd arbeidsaanbod.

Een grotere verdien capaciteit van vrouwen is ook van belang uit hoofde van het verzekeringsmotief. Wanneer de relatie tussen de partners stukloopt biedt haar menselijk kapitaal de vrouw de gelegenheid om op eigen benen te staan zonder een beroep te hoeven doen op de sociale zekerheid. Een grotere binding van de vrouw met de formele arbeidsmarkt vergroot ook de capaciteit van huishoudens met twee volwassenen om tegenvallers op te vangen. Als de man geconfronteerd wordt met een sterke daling van de waarde van zijn menselijk kapitaal (bijvoorbeeld door ontslag) kan de vrouw meer gaan participeren op de arbeidsmarkt. De grotere capaciteit van huishoudens om tegenvallers op te vangen, komt de flexibiliteit van de arbeidsmarkt ten goede en biedt mogelijkheden voor besparingen in de sociale zekerheid: partners kunnen een beroep doen op elkaar in plaats van op het collectief. Het ambitieniveau van sociale uitkeringen en het minimumloon kan hierdoor omlaag: een sociale uitkering hoeft niet langer (zoals in het kostwinnersmodel) voldoende te zijn om twee volwassenen te onderhouden. Ook via dit kanaal draagt een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen bij aan een gematigde loonkostenontwikkeling. De gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen is een belangrijke sleutel achter het succes van het poldermodel door de belastingbasis te verbreden, de lonen te matigen, de flexibiliteit van de arbeidsmarkt te vergroten en de druk op de sociale zekerheid te verlichten.

**Gezinsvorming
vindt vaak plaats
na een impliciete
ruil, waarbij vrou-
wen niet langer
hoeven te wachten
op kinderen als ze
afzien van een gelij-
ke rolverdeling**

Negatieve externe effecten

Naast de positieve externe effecten zijn er ook een aantal negatieve externe effecten verbonden aan een grotere arbeidsmarktparticipatie van het huishouden. Dit geldt zeker wanneer de arbeidsparticipatie van man en vrouw tezamen een bepaalde grens overschrijdt en er onvoldoende mogelijkheden zijn om zorg en huishoudelijke arbeid uit te besteden. Waar de tijd van de vrouw voorheen een buffer vormde binnen het huishouden, geeft haar additionele arbeidsritme een extra complicatie bij de coördinatie binnen het gezinsleven wanneer de man niet een deel van deze taken overneemt. Hierdoor neemt de kans toe dat de relatie breekt.¹¹ Het huishouden functioneert dan minder goed als verzekeringsmechanisme. Bovendien zijn er negatieve gevolgen voor het menselijk kapitaal van de kinderen. Zo neemt de druk toe op de sociale zekerheid alsmede fiscale belastingfaciliteiten voor alleenstaande ouders.

Door de verschuiving van economische activiteit van de informele naar de formele sector ziet de overheid zich geconfronteerd met hogere kosten voor zorg. Zo resulteert de verminderde beschikbaarheid van mantelzorgers in hogere kos-

ten. Verder gaat het beroep op (gesubsidieerde) kinderopvang gepaard met een extra last voor de overheid. Daarnaast kan de kwaliteit van de zorg onder druk komen. Indien de kwaliteit van de kinderopvang goed is, kan hiervan een positieve stimulans op de (sociale) ontwikkeling van het kind uitgaan. Naarmate de ouders echter verder verdwijnen naar de marge van het bestaan van het kind kan de positieve invloed omslaan in een negatief effect.¹² Juist op jonge leeftijd heeft een kind grote behoefte aan personen waar het zich aan kan hechten. De basis voor zelfvertrouwen, motivatie en de capaciteit om te leren, zaken die van eminent belang zijn in een moderne kennissamenleving, worden reeds op jonge leeftijd gelegd.¹³ Zonder deze basis wordt een zwaardere druk gelegd op het formele onderwijs. Tegenover huidige baten van een hogere arbeidsparticipatie staan dan toekomstige kosten.

Eenzelfde effect kan spelen wanneer de effecten van arbeidsparticipatie op de bevolkingsgroei in de beschouwing wordt betrokken. Op de korte termijn genereert een hogere participatie in de formele sector positieve externe effecten in de vorm van een bredere belastingbasis en minder spanning op de arbeidsmarkt. Op de langere termijn kunnen de effecten echter juist negatief zijn wanneer de extra arbeidsparticipatie tot uitstel of (onvrijwillig) afstel van gezinsvorming leidt. Empirische gegevens zijn wat dit effect betreft niet eenduidig. Een internationale vergelijking van kindertallen en arbeidsmarktparticipatie laat namelijk juist een positief verband zien. De verklaring hiervoor is dat landen met een hoge arbeidsmarktparticipatie (zoals de Scandinavische landen) goede voorzieningen voor kinderopvang kennen die het mogelijk maken om werknemerschap en ouderschap te combineren. Daar staat tegenover dat hoogopgeleide vrouwen (waarvan de arbeidsmarktparticipatie relatief hoog is, zie hierboven) in Nederland een beduidend lager kindertal kennen dan vrouwen met een lagere opleiding.¹⁴ De meeste vrouwen hebben eerder een duidelijke kinderwens dan hun mannelijke partners. Gezinsvorming vindt daarom vaak plaats na een impliciete ruil, waarbij vrouwen niet langer hoeven te wachten op kinderen als ze afzien van een gelijke rolverdeling.¹⁵ Alhoewel de (wederkerige) causaliteit tussen opleidingsniveau, arbeidsmarktparticipatie, kinderopvangvoorzieningen en vruchtbaarheid moeilijk te bepalen is, is het aannemelijk dat het partiële effect van arbeidsmarktparticipatie op vruchtbaarheid negatief is, maar dat dit verband minder sterk is naarmate er ruimere kinderopvangmogelijkheden zijn.

Daarnaast kan de groei van het inkomen van huishoudens de welvaartsbeleving van andere huishoudens schaden. De waardering van consumptie is immers mede afhankelijk van de consumptie van anderen. Naarmate het aantal tweeverdieners toeneemt, verandert het luxe karakter van een tweede inkomen door deze zogenaamde *referencedrift* in een harde noodzaak. Zo brengt het extra inkomen dat de tweede baan genereert een spiraal van werken en consumptie op

Naarmate het aantal tweeverdieners toeneemt, verandert het tweede inkomen in een harde noodzaak

gang.¹⁶ Ook door de toenemende schaarste van goederen met een inelastisch aanbod zetten huishoudens elkaar aan om vrije tijd en informele arbeid op te geven. Zo is het voor starters nauwelijks meer mogelijk om op basis van slechts één inkomen een huis te financieren nu de huizenprijzen door de toenemende koopkracht van jonge tweeverdieners fors zijn gestegen.

Als een laatste negatief extern effect van de toenemende arbeidsmarktparticipatie kan worden gewezen op de gezondheidseffecten. De combinatie van arbeid en zorg betekent voor veel vrouwen een zware belasting wanneer mannen onvoldoende participeren in huishoudelijke taken. Uit het tijdsbestedingsonderzoek van het SCP¹⁷ blijkt dat in de periode tussen 1975 en 1995 de vrije tijd van de bevolking tussen 18 en 65 jaar met bijna twee uur per week afnam, terwijl ruim een half uur bezuinigd werd op slaap, maaltijden en persoonlijke verzorging als gevolg van de stijging van het aantal uren besteed aan betaalde arbeid en studie. Vooral de huishoudelijke contacten namen af. Ook het weekend wordt steeds meer gevuld met huishoudelijk werk. Deze hoge arbeidsdruk kan tot te veel stress leiden en het beroep op de WAO doen toenemen. Daar staat tegenover dat het hebben van een baan de eigenwaarde van de vrouw versterkt, een keur van afwisselende contacten biedt, hetgeen de psychische belasting weer kan verminderen. Welk effect domineert, hangt samen met de hoogte van de arbeidsdruk. Zo blijkt uit onderzoek dat voltijds werkende vrouwen een grotere kans op *burnout* hebben dan in deeltijd werkende vrouwen.¹⁸

Het is niet evident dat een overgang van het anderhalfverdienersmodel naar het combinatiemodel de concurrentiekracht van Nederland ten goede zou komen.

Conclusies

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste externe effecten kunnen de verschillende modellen voor de combinaties van arbeid en zorg worden beoordeeld. De substitutie van vrije tijd en informele zorg door formele arbeid bij de overgang van kostwinners- naar anderhalfverdienersmodel, versterkt de *employability* van de vrouw waardoor tegenvallers beter kunnen worden opgevangen. Het bevordert de flexibiliteit van de arbeidsmarkt en een gematigde loonkostenontwikkeling en is daarmee een cruciale factor achter de voorspoedige ontwikkeling van de Nederlandse economie in het afgelopen decennium. Met goede faciliteiten voor kinderopvang gaan van dit model geen nadelige invloeden uit op de informele zorg voor anderen.

De overgang van anderhalfverdienersmodel naar het combinatiemodel versterkt de binding van de vrouw met de arbeidsmarkt. Dit maakt de vrouw weerbaarder bij echtscheiding en verbetert de mogelijkheden voor onderlinge verzekering binnen het huishouden. Van Staveren en Klamer¹⁹ stellen dat de uitruil tussen mannen en vrouwen ook positieve gevolgen zou hebben op basis van de wet van

afnemende meeropbrengsten. Hier is echter geen empirisch bewijs voor. Specialisatie kan ook samengaan met toenemende schaalopbrengsten. In sommige professies is juist de laatste 10% inspanning cruciaal. Het is dan ook niet evident dat een overgang van het anderhalfverdienersmodel naar het combinatie-model de concurrentiekracht van Nederland ten goede zou komen. Deze uitruil schaadt ook de belastingopbrengsten omdat het inkomen van de meestverdiende partner tegen een hoger marginaal tarief wordt afgerekend dan dat van de minstverdiende partner. De overgang van het anderhalfverdienersmodel naar het combinatiemodel kent dus naast economische voordelen ook nadelen.

Verder speelt bij de keuze tussen het anderhalfverdieners- en combinatiemodel de meer fundamentele vraag of de overheid de economische zelfstandigheid van vrouwen actief dient te bevorderen. Dat gebeurt nu door sterke positieve prikkels te verbinden aan arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Moet de overheid de verdeling niet overlaten aan de vrije keuze van partners waarbij deze er voor kunnen kiezen hun lot aan dat van anderen (zoals de partner en de kinderen) te verbinden? De Emancipatienota ontgaat dit dilemma door enerzijds te pleiten voor keuzevrijheid bij het combineren van arbeid en zorg, maar anderzijds te stellen dat de overheid dient te bevorderen dat mensen over hun levensloop gemiddeld 30 tot 32 uur per jaar participeren op de formele arbeidsmarkt.²⁰

Bij de overgang van het anderhalfverdienersmodel en het combinatiemodel naar het tweeverdienersmodel nemen zowel de vrije tijd en onbetaalde arbeid verder af en wordt het moeilijker om voldoende samenhang in het huishouden te creëren met alle negatieve externe effecten van dien. Ook *referencedrift* en meer arbeidsongeschiktheid als gevolg van excessieve stress resulteren in negatieve externe effecten.

Overzien we het geheel, dan genereert de overgang van kostwinnersmodel naar anderhalfverdienersmodel of combinatiemodel grotendeels positieve externe effecten, maar een verdere groei naar het tweeverdienersmodel op langere termijn vooral negatieve externe effecten. Het verder stimuleren van de arbeidsparticipatie van huishoudens met kinderen door fiscale faciliteiten is daarom kortzichtig. Deze huishoudens worden daarmee nog zwaarder belast in een levensfase waarin ze al onder druk staan van concurrerende claims op hun schaarse tijd en waarin ze door het sneuvelen van vele kostwinnersfaciliteiten bloot staan aan nieuwe risico's bij het combineren van arbeid en zorg. De voorwaarden voor het combineren van arbeid en zorg dienen daarom te worden verbeterd door het bevorderen van goed functionerende markten voor kinderopvang, persoonlijke dienstverlening en naschoolse opvang. Daarnaast dienen faciliteiten gebonden aan kinderen en fiscaal gefaciliteerde spaar- en kredietfaciliteiten in de plaats te

Het verder stimuleren van de arbeidsparticipatie van huishoudens met kinderen door fiscale faciliteiten is kortzichtig

komen van kostwinnersfaciliteiten.²¹

Prof. dr. A.L. Bovenberg is hoogleraar Algemene Economie aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Prof. dr. J.J. Graafland is bijzonder hoogleraar "Economie, ondernemen en ethiek", faculteit Wijsbegeerte aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Noten

1. Zie Centraal Planbureau, 2001, *Centraal Economisch Plan*, bijlage A7.
2. Voor een uitgebreide beschrijving van deze modellen en een ethische beoordeling daarvan, zie Johan J. Graafland, 2001, Tussen kostwinner- en tweeverdienersmodel, in: Kees Klop (red.), *Economie en ethiek in dialoog*, van Gorcum.
3. Zie CBS en Nederlandse Gezinsraad (NGR), 2001, *Levensloop en gezin*, Voorburg/Den Haag, blz. 20. Alleenstaanden zijn vooral geconcentreerd bij de jongeren en de ouderen. Ze vormen ongeveer een derde van de huishoudens, maar een kleiner percentage (12 %) van de bevolking.
4. NGR, 2001, *Gezin: beeld en werkelijkheid*. Supplement 1, Den Haag, blz 53/54.
5. De arbeidsmarktparticipatie (personen van 15-64 jaar die minstens 12 uur per week werken) loopt op van 19% voor vrouwen met basisonderwijs tot 81% voor vrouwen met wetenschappelijk onderwijs. Zie: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS, 1999, *Jaarboek Emancipatie. Wie zorgt in de 21e eeuw?*, Elsevier bedrijfsinformatie bv, Den Haag, blz. 137.
6. Volgens Koopmans werkt 24% van de huisvrouwen informeel. Dit is overigens laag in vergelijking met andere groepen. C.C. Koopmans, 1989, *Informeel arbeid. Vraag, aanbod, participanten, prijzen*, Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, blz. 90.
7. Het arbeidsinkomen van vrouwen ligt overigens in het algemeen beduidend lager dan de helft van dat van hun mannelijke partners, mede omdat vrouwen veelal lagere functies bezetten. Voor vrouwen met kinderen is het arbeidsinkomen gemiddeld zo'n kwart van het arbeidsinkomen van de mannelijke partner. Zie NGR, 2001, op. cit. De NGR spreekt daarom van een kostwinner-plus-model in plaats van een anderhalfverdienersmodel.
8. Betaalde formele en informele kinderopvang en de onbetaalde opvang maken ieder ongeveer 1/3 van het totale aantal uren aan kinderopvang uit. Zie Johan J. Graafland, 2000, *Childcare subsidies, labour supply and public finance: an AGE approach*, in: *Economic Modelling* 17, blz. 209-46.
9. Zie J.M. Bekkering en R.M.A. Jansweijer, 1998, *De verdeling van arbeid en zorg: prikkels en belemmeringen*, werkdocument W101, WRR.
10. Daar staat wel tegenover dat de zoekactiviteiten van vrouwen naar een baan de kans op het vinden van een baan voor andere werkzoekenden verminderen. Deze negatieve zoekexternaliteiten wegen extra zwaar wanneer de andere werkzoekenden (zoals

kostwinners en alleenstaanden) in tegenstelling tot samenlevende vrouwen zonder formele baan een beroep moeten doen op de bijstand. In de huidige krappe arbeidsmarkt wegen de positieve zoekexternaliteiten (voor werkgevers) echter zwaarder.

11. De kans op vroege ontbinding van een relatie is voor hoog opgeleide vrouwen relatief het hoogst. Zie: A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra, 2000, *Levenslopen in verandering. Een studie naar de ontwikkeling van levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*, WRR 107, SDU, blz. 127. De relatie tussen vrouw en man is ook van invloed op onbetaalde arbeid. Zo meldt *de Volkskrant* (19-2-00) dat kinderen van gescheiden ouders aanzienlijk minder bereid zijn om hun ouders te helpen wanneer deze hulpbehoevend worden. Het toegenomen aantal scheidingen kan daardoor grote gevolgen hebben voor de informele zorg in de toekomst.
12. Voor de effecten van scholing en arbeidsparticipatie van vrouwen op het menselijk kapitaal van kinderen in de VS, zie J.R. Behrman en M.R. Rosenzweig, Does increasing women's schooling raise the schooling of the next generation?, *American Economic Review* (te verschijnen).
13. Zie J.J. Heckmann, 2000, Policies to foster human capital, *Research in Economics*, Jrg. 54, blz 3-56.
14. Zie Liefbroer en Dykstra, op. cit., blz. 139.
15. NGR, 2001, op. cit., blz. 129.
16. J.B. Schor, 1997, *Beyond an economy of work and spend*, TUP.
17. SCP, 1999, *Naar andere tijden?*, Sociaal en Culturele Studies 29, Den Haag.
18. A.M. van der Giezen en S.A.E. Geurts, 2001, Feiten en ficties over vrouwen en de WAO, in: *Economisch Statistische Berichten*, blz. 540-43.
19. Staveren, Irene van, Arjo Klamer, 1999, Het prijskaartje van zorgeloosheid, in: *Jaarboek Emancipatie '99, Wie zorgt in de 21e eeuw?*, Elsevier Bedrijfsinformatie, Den Haag, blz. 20-27
20. *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*, Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 17061, nr 3.
21. Zie A.L. Bovenberg, Een belaste levensloop, *Economisch Statistische Berichten*, februari 2001, alsmede A.L. Bovenberg, Koester menselijk kapitaal: Een agenda voor institutionele vernieuwing, in: *Werk, welvaart & geluk*; themanummer Christen Democratische Verkenningen 7/8/9 2001, p. 76-87.